

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ШКОЛЯРІВ:
РЕЗУЛЬТАТИ КОНСТАТУВАЛЬНОГО ЕТАПУ ДОСЛІДНО-
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ РОБОТИ**

У статті представлено результати дослідно-експериментальної роботи з виявлення рівня сформованості громадянської культури учнів 7–11 класів загальноосвітньої школи. Охарактеризовано організацію та методику дослідження. Наведено результати сформованості громадянської спрямованості підлітків/старшокласників, їхніх окремих інтегративних громадянських якостей та загальні рівні сформованості громадянської культури досліджуваних школярів. Подано характеристику представників кожної з виокремлених типологічних груп (із високим, середнім, низьким та найнижчим рівнем сформованості окремих інтегративних громадянських якостей). Підсумовано загальний профіль громадянської культури особистості одного з учнів та окреслено перспективи корегування сфери його подальшої громадянської поведінки.

Ключові слова: *громадянська культура особистості, організація дослідно-експериментальної роботи, методики дослідження, результати сформованості інтегративних громадянських якостей учнів 7–11 класів, характеристика типологічних груп за загальним рівнем сформованості інтегративних громадянських якостей школярів, характеристика профілю громадянської культури особистості одного зі школярів, перспективи корегування його подальшої громадянської поведінки.*

Постановка проблеми. В умовах реформування освітніх закладів на засадах якісної організації навчально виховного процесу загальноосвітньої школи діагностика рівня сформованості інтегративних якостей окремих культур та загальної культури особистості школяра постає сьогодні невідкладним завданням психолого-педагогічної науки і практики.

Стан досліджень. Для осмислення методології, технології дослідження громадянської культури особистості використано ідеї: системно-синергетичного підходу в побудові концепції особистісного розвитку (В. Афанасьєв, В. Безпалько, І. Бекешкіна, І. Бех, В. Ганжин, В. Ільїн, В. Кузьмін, О. Леонтєв, Т. Парсонс, В. Станкевич, Д. Узнадзе та ін.) та культурологічного підходу в освітній сфері (В. Болгаріна, К. Журба, І. Зязюн, О. Караман, І. Карпенко, Г. Легенький, Ю. Легенький, А. Малько, М. Михальченко, А. Рижанова, О. Савченко, Є. Хриков, Н. Щуркова); громадянського виховання (С. Беленцев, Г. Вашенко, Т. Гревцева, М. Грушевський, М. Костомаров, Л. Кузнецова, А. Макаренко, С. Русова, О. Сухомлинська, В. Сухомлинський, Т. Ткачова, К. Ушинський); формування громадянськості як психолого-педагогічного утворення (О. Киричук, Д. Тхоржевський, Н. Чернуха, К.-Г. Юнг), громадянської освіти та демократичної громадянськості (В. Зелюк, Т. Демиденко, Т. Клищенко, С. Рябова, П. Уайт), психологічних (І. Бех, М. Боришевський, З. Карпенко, В. Москалець, Л. Орбан, К. Платонов, В. Татенко), педагогічних (О. Безпалько, А. Бойко, В. Борисов, Л. Ваховський, Н. Дерев'яно, М. Євтух, В. Іванчук, П. Ігнатенко, А. Капська, Н. Косарева, Л. Крицька, В. Курило, В. Поплужний, В. Струманський, Б. Ступарик, І. Тараненко, В. Ткаченко, С. Харченко, К. Чорна, Г. Шевченко та ін.) й народознавчих (О. Воропай, В. Кузь, Н. Лисенко, І. Огієнко, Ю. Руденко,

Р. Скульський, В. Скуратівський, М. Стельмахович та ін.) основ формування громадянськості у школярів.

Побудова діагностичних і технологічних аспектів організації дослідно-експериментальної роботи запозичені з дисертаційних досліджень В. Борисова, Т. Воропаєвої, Н. Дерев'яно, С. Карпушкіна, Я. Любивою, Т. Маланюка, В. Москальця, В. Москвіної, С. Москвичова, О. Научителя, В. Павленка, О. Світличного, Є. Старовойтенка, В. Сусленко, І. Тисячник, Н. Фролової, Н. Чернухи та ін.

Мета статті: показати результати комплексного дослідження рівня сформованості якостей громадянської культури учнів 7–11 класів.

Виклад основних положень. *Організація експериментального дослідження.* Виявлення рівня розвитку інтегративних якостей громадянської культури особистості має опиратись на науково обґрунтовані критерії, показники, методики діагностування. Це надасть змогу, насамперед, накреслити орієнтир тих сприятливих умов у суспільстві, сім'ї, школі, позашкільних закладах, які забезпечать ефективне функціонування в першу чергу механізму внутрішньої ціннісно-сислової регуляції громадянської поведінки особи, урізноманітнять її громадянські відносини з іншими в процесі спілкування та різнопланової діяльності, сприятимуть організації процесів самовиховання, самовдосконалення, громадянського самовираження особистості.

Для проведення дослідно-експериментальної роботи, відповідно до мети і завдань дослідження, обрано учнів VII–XI класів. Організуючи її, ми виходили від основних вимог використання культурологічно-синергетичної моделі розвитку громадянської культури особистості: врахування рівня сформованості їх громадянської спрямованості та актуального розвитку сукупності інших інтегративних громадянських якостей, здійснення націонал-патріотичної вчинкової діяльності на основі аналізу ціннісно-сислової регуляції громадянської поведінки особи.

Дослідно-експериментальна робота проводилася протягом 2000-2015 років на базі освітніх закладів Тисменицького, Рожнятівського районів Івано-Франківської області, Козівського району Тернопільської області. Окремі завдання експериментального дослідження реалізовувались на базі підготовчих курсів Центру (пізніше Інституту), а тепер Навчально-наукового інституту післядипломної освіти і доуніверситетської підготовки ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” Усього в експерименті взяло участь 640 учнів і 59 педагогів.

Діагностування старшокласників відбувалося також у процесі проведення науково-практичних конференцій, майстер-класів для директорів шкіл, соціальних педагогів і практичних психологів у м. Рівне (28 листопада 2013 р.), м. Козова Тернопільської області (28 квітня 2015 р.), м. Надвірна (2013, 2014 р.р.), м. Рогатин (17 квітня 2016 р.), м. Рожнятів Івано-Франківської обл. (28 лютого 2013 р.) та ін.

Завдання констатувального етапу дослідження передбачало розробку й уточнення показників і критеріїв, а також рівнів сформованості громадянської культури дітей підліткового та старшого шкільного віку.

У процесі дослідження ми скористались різними розробленими нами дослідницькими бланками, зокрема, в процесі проведення групових обстежень розробленим дослідницьким бланком, в якому міститься методика для визначення самооцінки школярів у сфері громадянських відносин.

Крім того, на цьому ж бланку розміщено варіант ще двох методик – різновидів *соціометричної методики* та *методики оцінки й самооцінки рівня сформованості в учнів окремих громадянських якостей* (методика узагальнення незалежних характеристик оцінки громадянських якостей школярів).

У дослідженні також використано *експрес-методику “Кваліметричний профіль”* для діагностики рівня сформованості інтегративних якостей громадянської культури особистості (використано комп’ютерний варіант обстеження окремих старших підлітків – автори В. Костів, Н. Дерев’янка, І. Дудій, Т. Конопада, Т. Маланюк; комп’ютерний варіант і забезпечення – Л. Зазуляк, А. Типчук).

Використання комплексу дослідницьких методик пройшло апробацію у загальноосвітніх школах Івано-Франківщини різними дослідниками (В. Костів [6], Т. Конопада, Т. Маланюк [7]).

Розроблені опитувальники дають змогу визначати співгармонійність виділених якостей на рівні трьох підсистем: 1) *моделі громадянської поведінки особистості* – “Опитувальник МП (моделі поведінки)”; 2) *системної властивості другого порядку – спрямованості громадянської поведінки* – “Опитувальник СФ (системна функція)”; 3) *системних якостей “першого порядку”, що виступають водночас соціальними якостями “другого порядку” – громадянських якостей* – “Опитувальник ГЯ (громадянські якості)”; 4) *соціальних якостей першого порядку – громадянських відносин особистості* – “Опитувальник ГВ (громадянські відносини)”. За результатами обстежень підраховано загальний коефіцієнт співгармонійності громадянських якостей у наведеній цілісній системі, що дає змогу встановити загальний профіль громадянської культури особистості.

Під час підсумкової роботи – віднесення школярів до типологічної групи за рівнем сформованості їхньої громадянської спрямованості – ми використовували такі критерії:

Домінування двох типів громадянської спрямованості (40,00% і більше) з поєднанням слабого вираження двох типів (19,00% і менше).

Домінування одного з типів громадянської спрямованості (40,00% і більше) з поєднанням яскравого вираження одного типу цієї спрямованості (30,00% – 39,99%) та слабким вираженням двох типів (19,00% і менше).

Домінування одного з типів громадянської спрямованості (40,00% і більше) з поєднанням середнього вираження двох типів (20,00% – 29,99%) та слабого вираження одного з типів (19,00% і менше).

Домінування одного з типів громадянської спрямованості (40,00% і більше) з поєднанням середнього вираження одного типу (20,00% – 29,99%) та слабого вираження двох типів (19,00% і менше).

Домінування одного з типів громадянської спрямованості (40,00% і більше) з поєднанням слабого вираження трьох типів (19,00% і менше).

Яскраве вираження трьох типів громадянської спрямованості (30,00% – 39,99%) зі слабким вираженням одного типу (19% і менше).

Яскраве вираження двох типів громадянської спрямованості (30,00% – 39,99%) з середнім вираженням одного типу (20,00% – 29,99%) та слабким вираженням одного типу (19,00% і менше).

Яскраве вираження двох типів громадянської спрямованості (30,00% – 39,99%) з середнім вираженням двох типів (20,00% – 29,99%).

Яскраве вираження двох типів громадянської спрямованості (30,00% – 39,99%) з поєднанням слабого вираження двох типів (19,00% і менше).

Яскраве вираження одного типу громадянської спрямованості (30,00% – 39,99%) з середнім вираженням двох типів (20,00% – 29,99%) та слабким вираженням одного типу (19% і менше).

Яскраве вираження одного типу громадянської спрямованості (30,00% – 39,99%) із середнім вираженням одного типу (20,00% – 29,99%) та слабким вираженням двох типів (19,00% і менше).

Яскраве вираження одного типу громадянської спрямованості (30,00% – 39,99%) із середнім вираженням трьох типів (20,00% – 29,99%).

Середнє вираження (20,00% – 29,99%) усіх чотирьох типів громадянської спрямованості.

Середнє вираження трьох типів громадянської спрямованості (20,00% – 29,99%) зі слабким вираженням одного типу (19,00% і менше).

Середнє вираження двох типів громадянської спрямованості (20,00% – 29,99%) зі слабким вираженням двох типів (19,00% і менше).

У процесі констатувального етапу дослідження встановлено рівень сформованості інтегративних якостей: а) *спрямованості* громадянських дій-ставлень та прояву громадянських якостей; б) рівень сформованості окремих *громадянських якостей* та симптомокомплексів цих якостей; в) рівень *мотиваційно-сміслового включення* підлітків / старшокласників у розв'язання проблемних ситуацій громадянського характеру, вирішення різнобічних громадянських колізій; г) рівень *використання навчально-методичного комплексу засобів* формування громадянської культури підлітків / старшокласників у навчальній і позанавчальній діяльності; д) *загальний рівень* громадянської культури особистості школярів.

Результати експериментального дослідження громадянської спрямованості підлітків/старшокласників. Громадянська спрямованість, як системна властивість другого порядку, є визначальною для майбутніх громадянських вчинків особистості школяра, тому ця якість всебічно презентує набутий соціальний досвід громадянського становлення дітей різних вікових груп.

За результатами дослідження встановлено 15 типологічних груп із різними рівнями сформованості громадянської спрямованості особи. У процесі обстеження учнів міських та сільських шкіл отримано такі результати (табл. 1): 1 тип – 4 учні (0,63%); 2 тип – 16 учнів (2,5%); 3 тип – 21 учень (3,28%); 4 тип – 24 учнів (3,75%); 5 тип – 6 учнів (0,94%); 6 тип – 12 учнів (1,88%); 7 тип – 86 учнів (13,44%); 8 тип – 6 учнів (0,94%); 9 тип – 75 учнів (11,72%); 10 тип – 199 учнів (31,09%); 11 тип – 37 учнів (5,78%); 12 тип – 39 учнів (6,09%); 13 тип – 59 учнів (9,22%); 14 тип – 47 учнів (7,34%); 15 тип – 7 учнів (1,09%).

Отримані результати показують, що найбільше учнів перебуває в десятій, сьомій, дев'ятій, тринадцятій, чотирнадцятій та дванадцятій типологічних групах, в яких немає різко вираженої домінантної спрямованості одного з видів громадянської спрямованості, фактично у них спостерігається яскрава вираженість одного типу громадянської спрямованості (як правило, це патріотична спрямованість) з середньою вираженістю двох типів (шовіністичної та націоналістичної спрямованості та слабкою вираженістю одного типу (наприклад, космополітичної спрямованості).

За отриманими даними, у групі підлітків і старшокласників із домінуванням певних типів громадянської спрямованості знаходиться 11,1% учнів (чотири з них – 0,63% – мають домінування двох типів громадянської спрямованості), у групі

обстежуваних із яскравим вираженням двох (рідше трьох) типів громадянської спрямованості перебуває 27,98% учнів.

42,96% обстежуваних мають яскраве вираження одного з типів громадянської спрямованості, а 17,65% учнів – середнє вираження двох-чотирьох типів громадянської спрямованості. Ці дані означають, що більшою мірою в двох третинах школярів можна корегувати рівень їхньої громадянської спрямованості, оскільки на даний час у них немає домінування певного типу громадянської спрямованості.

Таблиця 1

Розподіл всіх учнів за типологічними групами громадянської спрямованості особистості

Типи груп	7 клас		8 клас		9 клас		10 клас		11 клас		Разом	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
1	-	-	-	-	2	0,31	2	0,31	2	0,31	4	0,63
2	2	0,31	2	0,31	6	0,94	4	0,63	2	0,31	16	2,5
3	5	0,78	3	0,47	6	0,94	4	0,63	3	0,47	21	3,28
4	3	0,47	5	0,78	7	1,09	5	0,78	4	0,63	24	3,75
5	-	-	-	-	4	0,63	1	0,16	1	0,16	6	0,94
6	-	-	2	0,31	3	0,47	4	0,63	3	0,47	12	1,88
7	12	1,88	18	2,81	30	4,67	16	2,5	10	1,56	86	13,44
8	-	-	2	0,31	-	-	2	0,31	2	0,31	6	0,94
9	8	1,25	12	1,88	28	4,38	15	2,34	12	1,88	75	11,72
10	58	9,06	59	9,22	49	7,66	18	2,81	15	2,34	199	31,09
11	11	1,72	7	1,09	6	0,94	7	1,09	6	0,94	37	5,78
12	9	1,41	10	1,56	11	1,72	5	0,78	4	0,63	39	6,09
13	15	2,34	20	3,13	11	1,72	8	1,25	5	0,78	59	9,22
14	15	2,34	7	1,09	14	2,19	6	0,94	5	0,78	47	7,34
15	2	0,31	-	-	2	0,31	1	0,16	2	0,31	7	1,09
Всього	140	21,87	147	22,97	179	27,97	98	15,31	76	11,88	640	100

Меншою мірою це стосується сільських учнів (табл. 2). Якщо проаналізувати досліджену групу сільських підлітків і старшокласників (їх число становить 130 учнів), то ці цифри дещо відрізняються: домінування одного чи двох типів громадянської спрямованості спостерігається у 15,4% обстежених, яскраве вираження двох і більше типів спрямованості – у 29,24%, яскраве вираження одного з типів громадянської спрямованості – у 34,61% та середня вираження двох-чотирьох типів цієї спрямованості – у 20,77%.

Отже, майже половина – 44, 64% учнів сільської школи, мають домінування чи яскраве вираження двох-трьох типів громадянської спрямованості.

У табл. 3 представлено результати домінантної та яскраво вираженої всіх чотирьох типів громадянської спрямованості підлітків і старшокласників.

Результати зафіксованої домінантної чи яскраво вираженої відповідної громадянської спрямованості досліджуваних підлітків/старшокласників засвідчують, що найбільше учнів (більше третини з усіх обстежених) знаходиться в групі з *патріотичною* спрямованістю: 7 клас (79 дітей) – 15,49%, 8 клас (87 учнів) – 17, 06%, 9 клас (78 учнів) – 15, 29%, 10 клас (18 учнів – 3,53%, 11 клас (13 учнів) – 2,54%. Тоді як група учнів з *націоналістичною* спрямованістю складає: 7 клас – 5,49%, 8 клас – 7,45%, 9 клас – 7,25%, 10 клас – 1,77%, 11 клас – 1,96%; із *шовіністичною* спрямованістю: 7 клас – 2,55%, 8 клас – 2,75%, 9 клас – 2,55%, 10

клас – 0,39%, 11 клас – 0,59%; із космополітичною спрямованістю: 7 клас – 1,18%, 8 клас – 1,57%, 9 клас – 1,56%, 10 клас – 0,59%, 11 клас – 0,20%.

Таблиця 2

Розподіл сільських учнів за типологічними групами громадянської спрямованості особистості

Типи груп	7 клас		8 клас		9 клас		10 клас		11 клас		Разом	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
1	-	-	1	0,77	-	-	1	0,77	1	0,77	3	2,31
2	-	-	-	-	-	-	2	1,54	1	0,77	3	2,31
3	1	0,77	1	0,77	-	-	2	1,54	1	0,77	5	3,85
4	-	-	-	-	2	1,54	3	2,31	2	1,54	7	5,39
5	-	-	-	-	-	-	1	0,77	1	0,77	2	1,54
6	-	-	-	-	-	-	2	1,54	2	1,54	4	3,08
7	-	-	1	0,77	3	2,31	8	6,15	6	4,62	18	13,85
8	-	-	-	-	-	-	1	0,77	1	0,77	2	1,54
9	1	0,77	1	0,77	-	-	7	5,39	5	3,85	14	10,77
10	6	4,62	3	2,31	5	3,85	5	3,85	6	4,62	25	19,23
11	1	0,77	1	0,77	1	0,77	3	2,31	3	2,31	9	6,92
12	1	0,77	-	-	5	3,85	2	1,54	3	2,31	11	8,46
13	-	-	4	3,08	4	3,08	4	3,08	4	3,08	16	12,31
14	2	1,54	2	1,54	-	-	2	1,54	3	2,31	9	6,92
15	-	-	-	-	-	-	1	0,77	1	0,77	2	1,54
Всього	12	9,23	14	10,77	20	15,38	44	33,85	40	30,77	130	100

Тобто, в групі підлітків із націонал-патріотичною спрямованістю перебуває 20,98% семикласників, 24,51% восьмикласників, 22,54% дев'ятикласників, 5,30% десятикласників і 4,50% одинадцятикласників, що приблизно в 5–6 разів більше, ніж у групі з крайніми проявами – шовіністичною та космополітичною спрямованістю громадянської культури школярів (це без урахування ще середньої вираженості громадянської спрямованості учнів).

Таблиця 3

Рівень домінантної (Д) та яскраво-вираженої (ЯВ) громадянської спрямованості учнів 7–11 класів (міська школа)

Клас		Рівень громадянської спрямованості									
		К (космополіт)		П (патріот)		Н (націоналіст)		Ш (шовініст)		Разом	
		Д	ЯВ	Д	ЯВ	Д	ЯВ	Д	ЯВ	Д	ЯВ
7	К-сть	1	5	8	71	1	27	-	13	10	119
	%	0,20	0,98	1,57	13,92	0,20	5,29	-	2,55	1,96	23,33
8	К-сть	1	7	11	76	-	38	-	14	12	135
	%	0,20	1,37	2,16	14,90	-	7,45	-	2,75	2,35	26,47
9	К-сть	4	4	5	73	2	35	1	12	12	124
	%	0,78	0,78	0,98	14,31	0,39	6,86	0,20	2,35	2,35	24,31
10	К-сть	1	2	5	13	3	6	-	2	9	23
	%	0,20	0,39	0,98	2,55	0,59	1,18	-	0,39	1,76	4,51
11	К-сть	-	1	4	9	2	8	1	2	7	20
	%	-	0,20	0,78	1,76	0,39	1,57	0,20	0,39	1,37	3,92
Всього	К-сть	7	19	33	242	8	114	2	43	52	421
	%	1,37	3,73	6,47	47,45	1,57	22,35	0,39	8,43	10,2	82,55

Відрадно також, що серед сільських підлітків ця картина повторюється (табл. 4): серед семикласників знаходиться 9,30% осіб із патріотичною, 2,33% – націоналістичною спрямованістю, тільки 1,16% – з шовіністичною спрямованістю їхньої громадянської культури; у групі восьмикласників – 5,81% учнів із націонал-патріотичною та 4,65% із космополітичною спрямованістю; серед дев'ятикласників знаходиться 15,12% учнів із патріотичною та 5,81% із націоналістичною спрямованістю, і зовсім немає осіб із космополітичною та шовіністичною спрямованістю прояву їхньої громадянської культури. 15,12% десятикласників проявляє патріотичну спрямованість, 9,30% – націоналістичну, і тільки 3,49% із них – космополітичну та 2,33% – шовіністичну спрямованість громадянської культури особистості. Серед учнів 11 класу патріотичну спрямованість проявляє 11,63%, націоналістичну – 9,31%, космополітичну – 1,16% та шовіністичну – 3,49% школярів.

Порівнюючи отримані результати, зазначимо що націонал-патріотична спрямованість громадянської культури особистості учнів сільських шкіл на 10% є вищою, ніж у міських школярів.

Аналіз отриманих даних показує, що в досліджуваних підлітків / старшокласників найменший відсоток спостерігається за космополітичною (5,10% у міських та 9,31% у сільських учнів) та шовіністичною (8,82% у міських та 6,97% у сільських учнів) спрямованістю їхньої громадянської культури. Середнє вираження усіх чотирьох типів громадянської спрямованості спостерігається у 59 учнів (9,22%), середнє вираження трьох типів спрямованості зі слабким вираженням одного типу зафіксовано у 47 учнів (7,34%), середнє вираження двох типів спрямованості зі слабким вираженням інших двох типів зафіксовано у 7 учнів (1,09%), тобто 113 учнів (17,66% від обстежених) проявляють середнє вираження різних типів громадянської спрямованості. Найбільше серед учнів цієї групи підлітків 7-х класів – 32 учні (28,32%), 8-х і 9 класів – по 27 учнів (23,89%), менше – старшокласників: 13,27% – учнів 10 класів, 10,62% – учнів 11 класу.

Таблиця 4

Рівень домінантної (Д) та яскраво-вираженої (ЯВ) громадянської спрямованості учнів 7–9 класів (сільська школа)

Клас		Рівень громадянської спрямованості									
		К (космополіт)		П (патріот)		Н (націоналіст)		Ш (шовініст)		Разом	
		Д	ЯВ	Д	ЯВ	Д	ЯВ	Д	ЯВ	Д	ЯВ
7	К-сть	-	-	1	7	-	2	-	1	1	10
	%	-	-	1,16	8,14	-	2,33	-	1,16	1,16	11,63
8	К-сть	1	3	1	-	1	3	-	-	3	6
	%	1,16	3,49	1,16		1,16	3,49	-	-	3,49	6,98
9	К-сть	-	-	2	11	1	4	-	-	3	15
	%	-	-	2,33	12,79	1,16	4,65	-	-	3,49	17,44
10	К-сть	1	2	3	10	3	5	-	2	7	19
	%	1,16	2,33	3,49	11,63	3,49	5,81	-	2,33	8,14	22,09
11	К-сть	-	1	4	6	2	6	1	2	7	15
	%	-	1,16	4,65	6,98	2,33	6,98	1,16	2,33	8,14	17,44
Всього	К-сть	2	6	11	34	7	20	1	5	21	65
	%	2,33	6,98	12,79	39,53	8,14	23,26	1,16	5,81	24,42	130

Ці результати показують, що з переходом від сьомого до одинадцятого класу школярі дедалі більше усвідомлюють значення прояву громадянської

спрямованості своїх учинків та якостей. І хоча у виборі розв'язання запропонованих їм конструктивних тверджень, проблемних ситуацій немає хороших чи поганих відповідей, відрядно, що в досліджених нами школах Івано-Франківської області спостерігається низький відсоток учнів із шовіністичною та космополітичною спрямованістю їхньої громадянської культури. Це засвідчує про добрі результати в справі формування націонал-патріотичної спрямованості учнівської молоді освітніх закладів Івано-Франківщини.

Результати експериментального дослідження окремих якостей громадянської культури школярів. В опублікованих нами статтях охарактеризовано низку методик, розроблених нами та іншими дослідниками [1–6], на основі яких була діагностована громадянська культура особистості школярів. Наведемо результати такого вивчення тільки найбільш значущих із цих методик.

За методикою самооцінки громадянської культури особи, підлітки / старшокласники обирають спочатку ідеальний ряд громадянських якостей особистості (10 найкращих якостей, на їх думку, з представлених на бланку 30 якостей громадянськості. Пізніше (як правило, через 10-15 хв.) вони обирають вже 10 громадянських якостей із тих же 30 якостей, властивих їм на даний момент найбільше. І в першому, і в другому випадку відбувається рангування учнями цих якостей від найкращих чи найбільше властивих їм до менш властивих. Після цього за таблицею визначається загальний коефіцієнт самооцінки у сфері громадянських відносин підлітків / старшокласників.

За результатами вивчення рівня самооцінки міських підлітків / старшокласників у сфері громадянської культури (табл. 5) адекватна самооцінка зафіксована у 248 осіб (45,42%), завищена і дуже завищена – у 127 осіб (23,26%), занижена і дуже занижена – у 171 (31,32%) особи. Загалом за цими результатами не спостерігається завищення чи заниження самооцінки в залежності від класу: приблизно однакова кількість підлітків 7 та 8 класу знаходиться в усіх трьох категоріях, у дев'ятому класі зафіксовано майже вдвічі більше учнів із заниженою і дуже заниженою самооцінкою, ніж у семикласників, а також у півтора рази більше учнів із завищеною та дуже заниженою самооцінкою, ніж у семикласників. Деяко більш занижені самооцінки учнів одинадцятого порівняно з учнями десятого класу.

В учнів сільської школи (табл. 6) зафіксовано такі результати: завищена і дуже завищена самооцінка спостерігається у 22,31% учнів, адекватна – у 43,85% учнів, занижена і дуже занижена – у 33,85% учнів.

Таблиця 5

**Рівень самооцінки школярів у сфері громадянських відносин
(учні міської школи)**

Клас	Дуже завищена		Завищена		Адекватна		Занижена		Дуже занижена		Всього	
	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
7	16	2,93	10	1,83	78	14,29	29	5,31	7	1,28	140	25,64
8	31	5,68	17	3,11	56	10,26	32	5,86	11	2,01	147	26,92
9	18	3,30	20	3,66	76	13,92	40	7,33	25	4,58	179	32,78
10	3	0,55	6	1,10	20	3,66	11	2,01	4	0,73	44	8,06
11	1	0,18	5	0,92	18	3,30	9	1,65	3	0,55	36	6,59
Разом	69	12,64	58	10,62	248	45,42	121	22,16	50	9,16	546	100

Загалом, можна констатувати, що самооцінку підлітків/старшокласників у сфері громадянської культури особистості варто розглядати не в контексті відповідних груп, а тільки в контексті її сформованості у кожного окремого учня.

Аналогічно, аналізуючи соціометричний статус школярів, місце, яке вони займають в ієрархії міжособистісних відносин в учнівських групах за параметром їхніх громадянських дій-ставлень і проявом громадянських якостей, то бачимо, що це також стосується більше окремих учнів, а не виділення за певними типологічними групами (ні за громадянською спрямованістю, ні за рівнем сформованості їх інтегративних громадянських якостей чи самооцінкою себе в сфері громадянської діяльності). Тут простежується єдина закономірність: чим адекватніша самооцінка і вищий соціометричний статус школяра, тим активніше вони беруть участь у різних видах громадянської діяльності, і, навпаки, – учні із заниженою самооцінкою і низьким соціометричним статусом менш зацікавлені до залучення їх у громадські справи, проявляють нижчі результати і за сформованістю у них інтегративних громадянських якостей.

Таблиця 6

**Рівень самооцінки школярів у сфері громадянських відносин
(учні сільської школи)**

Клас	Дуже завищена		Завищена		Адекватна		Занижена		Дуже занижена		Всього	
	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
7 кл.	1	0,77	3	2,31	4	3,08	3	2,31	1	0,77	12	9,23
8 кл.	1	0,77	1	0,77	8	6,15	3	2,31	1	0,77	14	10,77
9 кл.	1	0,77	3	2,31	8	6,15	6	4,62	2	1,54	20	15,38
10 кл.	4	3,08	6	4,62	19	14,62	10	7,69	5	3,85	44	33,85
11 кл.	3	2,31	6	4,62	18	13,85	9	6,92	4	3,08	40	30,77
Разом	10	7,69	19	14,62	57	43,85	31	23,85	13	10,0	130	100

До такого ж висновку ми дійшли також після порівняння результатів сформованості окремих інтегративних громадянських якостей та їх об'єднання в чотири симптомокомплекси – національну ідентичність, міжнаціональну толерантність, відданість справі національного державотворення, громадянську відповідальність. Серед отриманих даних у кожного окремого учня спостерігаються різні відсотки за багатьма інтегративними громадянськими якостями. Тому в порівнянні підлітків/старшокласників за цим критеріальним параметром об'єднано їх у п'ять типологічних груп: *ідеальний, високий, середній, низький і найнижчий* рівень сформованості окремих інтегративних якостей, а також у чотири групи сформованості загального рівня розвитку інтегративних громадянських якостей (високий, середній, низький і найнижчий рівні, ідеального рівня не зафіксовано). Нижче подаємо характеристику представників кожної з виокремлених типологічних груп.

Високий рівень загальної сформованості інтегративних громадянських якостей підлітків/старшокласників властивий 26,88% учнів 7 – 11 класів (172 особи). Для цих дітей є характерним: глибокі знання історії України, минулого і сучасного своєї нації, правильне усвідомлення змісту основних інтегративних громадянських якостей (“національна самосвідомість”, “національний менталітет”, “національна одномовність”, “національна гордість”, “міжнаціональна толерантність” та ін.), єдність знань та їх щоденна реалізація у практичній діяльності, добровільна активна участь у спільних громадських справах, бережливе ставлення до культурно-історичних надбань, прагнення примножити їх своєю

працею, готовність прийти на допомогу групі однокласників, своїй та іншим родинам, людям старшого віку тощо.

Типовий представник цієї групи – Орест З., учень 9 класу. Аналізуючи кваліметричний профіль сформованості його громадянської культури зазначимо високий рівень сформованості таких його інтегративних якостей – національної ідентичності, національної одномовності, національної гордості, збереження родоводу й честі родини, приязні до громадянських обрядів, громадянської гідності, громадянської активності – всі якості самооцінені в 1,0 бала; коефіцієнт співгармонійності за блоком “Модель поведінки” становить 1,0 бала; коефіцієнт блоку “Системна функція” становить 0,75 бала; проявляються максимальні показники за когнітивним, емоційним та регулятивним компонентами більшості його громадянських дій-ставлень.

Школярам цієї групи притаманне розуміння національної окремішності, відмінності від інших народів, любов до своєї землі, мови, культури, відчуття приналежності до свого народу та гордості за цю приналежність. Вони адекватно зіставляють свої потреби з потребами народу, підпорядковують власні інтереси всенародному добру, здатні до творчої співпраці в інтересах поступу нації, захисту держави від чужих посягань. Учні цієї групи самокритичні, вимогливі до себе й інших, здатні до об’єктивної самооцінки, проявляють високу відповідальність за доручену справу, непримиренність до осіб, хто виявляє зневагу до рідної нації, посягає на її культуру. У своїх словах і діях вони толерантно ставляться до представників інших національностей, їх культурних і духовних надбань, проявляють прагнення до розширення і зміцнення контактів із ними.

322 учням із *середнім рівнем* громадянської культури, тобто більше половині з досліджуваних підлітків (50,31%) притаманні ті ж якості, що й учням із високим рівнем, проте у них сформовані тільки більше половини громадянських якостей із високим та середнім рівнем, окремі якості проявляються із низьким і навіть найнижчим рівнем сформованості. Як правило, для таких учнів набуті ними знання та усвідомлення своєї громадянської спрямованості ще не стали внутрішніми особистісними переконаннями. Зафіксовані за результатами дослідження параметри їхньої моделі поведінки складають середні дані – 0,5 – 0,7 бала. Але часто ці учні беруть участь у громадянських акціях-заходах, можуть підпорядкувати свої інтереси загальногруповим, проявляють обов’язковість і відповідальність у доручених їм справах. Вони однаковою мірою можуть виявляти своє позитивне ставлення до інших націй, народів, а також в інших ситуативних громадянських колізіях виявляти своє націоналістично-шовіністичне відношення у розв’язанні проблемних завдань-ситуацій. Нерідко учні цієї групи схильні переоцінювати або недооцінювати свої можливості.

Типовий представник цієї групи – Володимир Б., учень 9 класу. Аналізуючи кваліметричний профіль сформованості його громадянської культури зазначимо високий рівень сформованості таких його інтегративних якостей – національної одномовності (0,990), національної гордості (0,910), прихильності до вселюдських цінностей (0,910), повага національних традицій (0,890), національної самосвідомості (0,870), громадянської гідності (0,860); коефіцієнт співгармонійності за блоком “Модель поведінки” становить 0,55 бала; коефіцієнт блоку “Системна функція” становить 0,1 бала; проявляються вище середнього показники за когнітивним, емоційним та регулятивним компонентами більшості його громадянських дій-ставлень. Співгармонійність самооцінки його

громадянських якостей така: космополіт (20,4%), патріот (26,5%), націоналіст (32,0%), шовініст (20,4 %) – 10 типологічна група громадянської спрямованості (яскраве вираження одного типу – у Володимира Б. націоналістичної спрямованості – та середнє вираження інших трьох типів). Коефіцієнт самооцінки своєї участі у громадянських діях-справах у Володимира дещо завищений і становить 0,468 бала.

Загальний *низький рівень* інтегративних якостей громадянської культури особистості властивий 88 школярам (13,75% учнів). Громадянська культура цієї групи підлітків / старшокласників характеризується недостатніми знаннями з історії України, неспроможністю або небажанням ставитися дбайливо до суспільної власності, не усвідомленням своїх помилок. Її характерною ознакою є те, що школярі, віднесені до цього рівня, мало або зовсім не виявляють інтересу до національної культури українського народу. У них, як правило, відсутнє бажання брати участь у будь-яких заходах школи, міста, їхня байдужість приводить до того, що серед спонукань до громадянської діяльності переважають ті, які є наслідком реагування на певні зовнішні розпорядження вчителя, а не на внутрішні, породжені власним бажанням.

Такі школярі у своїй повсякденній діяльності або не реалізують здобуті знання національної культури взагалі, або ж реалізують їх рідко і непослідовно, найчастіше на вимогу вчителя. Негативно ставляться або ж не вміють виявити свого ставлення до інших націй і народів. Несамокритичні, невимогливі до себе, часто необ'єктивно критикують інших.

Типовим представником цієї групи є Арсен Т., учень 9 класу. Аналізуючи кваліметричний профіль сформованості його громадянської культури зазначимо високий рівень сформованості таких його інтегративних якостей – місцевий патріотизм (0,830), приязнь до громадянських обрядів (0,770), національна ідентичність і громадянська мужність (по 0,720), національна одномовність і повага національних традицій (по 0,710); коефіцієнт співгармонійності за блоком “Модель поведінки” становить 0,30 бала; коефіцієнт блоку “Системна функція” становить 0,4 бала; проявляються нижче середнього і низькі показники за когнітивним, емоційним та регулятивним компонентами більшості його громадянських дій-ставлень. Співгармонійність самооцінки його громадянських якостей така: космополіт (11,4%), патріот (28,5%), націоналіст (28,5%), шовініст (31,4 %) – 9 типологічна група громадянської спрямованості (яскраве вираження одного типу – в Арсена Т. шовіністичної спрямованості – середнє вираження двох та слабке вираження одного з типів). Коефіцієнт самооцінки своєї участі у громадянських діях-справах у Арсена занижений і становить 0,036 бала.

Тільки 58 учням (9,06%) властивий загальний *дуже низький рівень* сформованості інтегративних якостей громадянської культури особи. Цих учнів характеризує невключеність у ситуації розв'язання громадянських колізій, їх важко залучати до участі в класних та загальношкільних справах, акціях громадянського спрямування, зафіксована низька зацікавленість уроками історії України, географії, українського літературознавства, правознавства тощо; спостерігається слабке включення їхніх батьків у громадянсько-корисні справи, що здійснюються учнями спільно з учителями та батьками у позаурочних та позашкільних заходах історико-географічної, літературно-мистецької й туристсько-краєзнавчої діяльності.

Типовим представником цієї групи є Христина М., учениця 9 класу. Аналізуючи кваліметричний профіль сформованості її громадянської культури

(див. додаток Ж) зазначимо високий рівень сформованості тільки однієї її інтегративної якості – збереження родоvodu й честі родини (0,730). Низьким і дуже низьким рівнем відзначені нею такі громадянські якості: громадянська відповідальність (0,013), державницький оптимізм (0,027), приязнь до громадянських обрядів (0,120), демократичність (0,130), національна само-свідомість (0,170), міжнаціональна толерантність (0,180); коефіцієнт співгармонійності за блоком “Модель поведінки” становить 0,3 бала; коефіцієнт блоку “Системна функція” становить 0,5 бала; проявляються нижче низькі показники за когнітивним, емоційним та регулятивним компонентами більшості її громадянських дій-ставлень. Співгармонійність самооцінки її громадянських якостей така: космополіт (28,9%), патріот (15,7%), націоналіст (23,6%), шовініст (31,5 %) – 9 типологічна група громадянської спрямованості (яскраве вираження одного типу – у Христини М. шовіністичної спрямованості – середнє вираження двох та слабке вираження одного з типів). Самооцінка своєї участі/неучасті у громадянських справах класу і школи в Христини адекватна і становить 0,320 бала.

Загальні результати обстеження за експрес-методикою “Кваліметричний профіль” (комп’ютерний варіант) показали рівні сформованості більше як за 150 показниками – громадянських якостей, громадянських ставлень (когнітивний, емоційний та регулятивний компоненти), громадянської спрямованості вчинкової діяльності учнів, моделі поведінки (потребової, ціннісно-нормативної, мотиваційної сфер та рівня домагань). Ці підсумкові дані на кожного респондента дають змогу встановити зону актуального рівня сформованості інтегративних якостей загальної громадянської культури особи школяра, рівень мотиваційно-сміслової регуляції його вчинкових громадянських дій-ставлень, тобто реально використовувати особистісно-зорієнтований та особистісно-розвивальний підходи у громадянському вихованні учнівської молоді, використовуючи всі можливості організації навчально-виховного процесу школи.

У цьому контексті важливо об’єднати напрацювання – розроблені комплексні психодіагностичні інструменти із використанням новітніх комп’ютерних інноваційних технологій – групи вчених Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (за нашим керівництвом) із результативними дослідженнями науковців Інституту обдарованої дитини НАПН України (керівник – В. Киричук), які створили унікальну комп’ютерну психодіагностичну програму “Універсал 3”, а нині – “Універсал 4 (Он-лайн)”. За допомогою об’єднання цих двох напрямів можна отримати об’єктивні результати сформованості основних інтегральних властивостей особистості, у нашому випадку – громадянської культури особистості школяра, за допомогою комп’ютерних програм отримати комплекс навчально-методичних матеріалів (календарних, поточних планів роботи школи, методичних об’єднань, учителів відповідних предметів, класних керівників, працівників психологічної служби школи тощо).

По кожному досліджуваному учневі ми отримали рівні сформованості інтегративних громадянських якостей за 4 блоками, що дало змогу віднести їх у певні типологічні групи – з високим, середнім, низьким та дуже низьким рівнем сформованості як за окремими якістьми, так і результатами сформованості загальної громадянської культури особистості школяра на даний конкретний час.

Отримані результати рівня сформованості громадянської культури представників різних груп (високий, середній, низький і дуже низький рівні) за окремими блоками представлено в табл. 7.

Підсумовуючи отримані результати, змалюємо *загальний профіль громадянської культури* О.З. Його характеризує: 1) висока здатність здійснювати громадянські дії, пов'язані з усвідомленням потреби ситуації, випадку, поєднання своїх інтересів із можливістю задовольнити громадянські потреби; 2) усвідомлення норм і суспільних вимог до громадянської поведінки для досягнення найвищої справедливості серед учнів класу; вміння ставити громадянські цілі й досягати їх виконання, не зупиняючись на досягнутому, зіставлення національно-патріотичних переконань зі своїми діями; дотримання у громадянських діях-ставленнях взірців “значущих інших” у їхній громадянській досконалості, творче застосування зразків громадянської поведінки; чітке дотримання громадянського обов'язку в наслідуванні й передачі обрядових дій і народних традицій у процесі реалізації окремих громадянських справ; формування самооцінки своїх громадянських дій-ставлень на основі справедливого зіставлення своїх громадських учинків з оцінкою їх із боку вчителів та учнів класу; 3) висока міра включення в ситуативні громадянські дії-ставлення, які сприяли високому рівню сформованості його громадянських якостей – національної самосвідомості, національної одномовності, національної гордості, збереження родоvodu й честі родини, міжнародної толерантності, прихильності до вселюдських цінностей, поваги національних традицій, громадянської відповідальності, громадянського обов'язку, громадянської активності.

Таблиця 7

**Результати рівнів сформованості
громадянської культури учнів за різними блоками**

Рівень громадянської культури	Високий	Середній	Низький	Дуже низький
Учень	Орест З.	Володимир Б.	Арсен Т.	Христина М.
Модель поведінки	1,000	0,550	0,300	0,300
Системна функція	0,750	0,100	0,400	0,300
Громадянські якості	0,984	0,544	0,464	0,400
Громадянські дії-ставлення	0,980	0,740	0,570	0,360
Когнітивний компонент	1,000	0,832	0,592	0,384
Емоційний компонент	1,000	0,744	0,576	0,392
Регулятивний компонент	0,936	0,656	0,544	0,328
Загальний рівень	0,928	0,708	0,433	0,340

Аналізуючи загальні результати, необхідно зазначити про широту отриманих даних. Зіставляючи їх разом, можна звертати увагу досліджуваного О.З. на ті об'єктивні сторони його громадянських якостей, які нададуть змогу йому проявити себе в різних видах громадянської діяльності, а також аналізувати ті аспекти нижчих результатів, над якими необхідно попрацювати, займаючись самовдосконаленням, включаючись у відповідні види громадянських відносин із метою досягнення співгармонійності громадянських якостей. Зокрема, для О.З. такими перспективами є корегування сфери громадянської поведінки, включення у відносини, які даватимуть можливість розвивати свої націонал-патріотичні якості, такі як демократичність, державна патріотичність, державницький оптимізм, вірність справі національного державотворення.

Висновки. Аналіз результатів констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи дав можливість визначити рівень сформованості громадянської культури підлітків і старшокласників. Пізніше результати констатувального етапу експерименту порівнювалися з проміжними результатами формуального етапу, що давало змогу уточнювати програму дослідної роботи та впровадження

необхідних кроків для підвищення рівня сформованості громадянської культури школярів.

Отримані результати показують, що найбільше учнів перебуває в десятій, сьомій, дев'ятій, тринадцятій та чотирнадцятій типологічних групах. Переважна більшість учнів має значне вираження патріотичної та націоналістичної спрямованості громадянської культури особистості.

Результати дослідження показали, що кожен учень, за коефіцієнтами співгармонійності всіх 25 громадянських якостей та відповідними громадянськими відносинами, профілем “моделі поведінки” та “системної функції” мав можливість отримати обґрунтовану консультацію стосовно майбутнього включення у відповідні види громадянських відносин, вибору адекватної моделі поведінки на даному етапі своєї життєдіяльності та цілеспрямованої корекції своїх громадянських вчинків.

1. Костів В. Ескпрес-методика діагностики креативної культури особистості / В. Костів // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції “Проектування розвитку та психолого-педагогічного супроводу обдарованої особистості”, 21–22 квітня 2010 року в м. Тернополі. – К. : ІОД, 2010. – С. 133–145.

2. Костів В. Методика самооцінки та оцінки креативних якостей особистості старшокласника / В. Костів // Психологічні особливості діагностування обдарованих дітей та підлітків : матеріали науково-практичного семінару, 20 березня 2012 р., м. Київ. – К. : ТОВ “Інформаційні системи”, 2012. – С. 70–77.

3. Костів В. Модифікації соціометричної методики в діагностиці взаємин креативно обдарованих учнів / В. Костів // Інтелектуальна, академічна та творча обдарованість: спільне і відмінне : матеріали круглого столу. – К. : ТОВ “Інформаційні системи”, 2012. – С. 68–75.

4. Костів В. Методика виявлення рівня креативної спрямованості особистості старшокласника / В. Костів // Обдаровані діти – інтелектуальний потенціал держави: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, 25–29 вересня 2012 р., смт. Гаспра, АР Крим. – К. : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2012. – С. 119–124.

5. Костів В. Методика дослідження креативної культури особистості старшокласника : монографія / В. Костів. – Івано-Франківськ : Підприємець Костів В.В., 2013. – 192 с.

6. Костів В. Формування громадянської культури особистості (системно-синергетичний підхід) : монографія / В. Костів. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2016. – 472 с.

7. Маланюк Т. Патріотичне виховання учнів основної школи засобами турситсько-краєзнавчої роботи : монографія / Т. Маланюк. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2017. – 304 с.

The article presents the results of research and experimental work in civic culture full development level of 7th–11th grade pupils of a comprehensive school. It characterizes organization and methods of the research. The article gives results of senior pupils' civic culture orientation full development, their separate integrative civic qualities and general levels of civic culture full development levels of the tested schoolchildren. It characterizes representatives of each of the extracted typological groups (with high, medium, low and the lowest levels of full development of separate integrative qualities of the civic culture). It summarizes by giving a general profile of the personality's civic culture of one of the pupils and outlines perspectives for correcting the sphere of his further civic behavior.

Key words: *civic culture of a personality, organization of research and experimental work, research methods, results of full development of the integral civic culture qualities of 7th-11th grade pupils, characteristics of typological groups in accordance to general level of schoolchildren's integrative civic qualities full development, characteristics of a personality's civic culture profile of one of the schoolchildren, perspectives for correcting civic culture behavior.*

doi:10.15330/esu.10.21-34